

TEHLIARSKA PRODUKCIA V TRNAVE A HLOHOVCI V STREDOVEKU A NOVOVEKU

JOZEF URMINSKÝ

Výroba tehál a stavebnej keramiky v období stredoveku v okolí Trnavy a Hlohovca sa prirodzene vyvinula z možností daných geografickým prostredím trnavskej sprašovej tabule a z relatívne veľkej vzdialenosti k ložiskám iného stavebného materiálu – lomového kameňa. Práve vo vývoji Trnavy a Hlohovca sa jasne odráža previazanosť na nerastné zdroje, ktoré boli k dispozícii v okolí oboch lokalít. Odhliadnuc od skutočnosti, že Trnava sa vyvíjala od roku 1238 ako slobodné kráľovské mesto a Hlohovec iba ako osada pod rovnomenným kráľovským hradom uvádzaným v Zoborskej listine roku 1113, máme k dispozícii dve blízke lokality s podobnou štruktúrou osídlenia, najmä čo sa týka priameho vplyvu kráľovských hostí (kolonistov) pri formovaní architektúry a urbanizmu. Aj napriek tomu vidíme jasný časový posun v počiatkoch masového používania pálenej tehly pri výstavbe sakrálnych a profánnych stavieb. Zatiaľ čo v Trnave sú archeologicky doložiteľné prvé stavby z pálenej tehly už v predmestskom horizonte z 12. až začiatku 13. storočia, v Hlohovci sa začínajú síce ojedinele objavovať už v objektoch z 13. storočia, ale ich zvýšený výskyt na stavbách je preukázateľný až v 14. a najmä v 15. storočí. Popri pálenej tehle sa v oboch lokalitách ako stavebný materiál používal lomový kameň.

Veľká vzdialenosť k tomuto surovinovému zdroju znamenala, že v stredovekej Trnave sa lomový kameň objavuje iba na mestskom opevnení, v niektorých sakrálnych objektoch a úplne výnimočne v meštianskej architektúre.

Na rozdiel od Trnavy do Hlohovca sa kameň síce tiež musel dovážať, ale len zo vzdialenosti niekoľkých kilometrov z Považského Inovca (lokality Koplotovce, Jalšové a Horné Otrokovce). Znamenalo to, že pálená tehla až do 17. storočia bola v Hlohovci menej využívaným stavebným materiálom ako kameň.

Nepriamu súvislosť s výrobou pálených tehál v Hlohovci a Trnave majú aj niekoľko storočí trvajúce súdne spory o les Varač pri Brestovanoch. Každý tehliarsky vypalovací proces si totiž vyžadoval vyťaženie väčšieho množstva dreva, čo bol zrejme aj jeden z aspektov častých roztržiek medzi Hlohovčanmi a Trnavčanmi.

Najviac dokladov o tehliarstve a jeho produktoch nachádzame v archeologických nálezoch, pričom veľkú časť poznatkov možno získať aj z etnografického výskumu.

V prípade Trnavy sme sa opierali zväčša o výsledky z archeologických a architektonických výskumov, v Hlohovci aj o písomné pramene a mapové záznamy, ktoré ako jedinečný doklad poskytujú aj lokalizáciu tehelní v okolí Hlohovca a v blízkosti pevnosti Leopoldov od 17. do 19. storočia. Sumár typov novovekých tehál z oboch lokalít je iba základným pilierom pre ďalší výskum. Viaceré značky na tehách doložené na stavbách v Trnave či v Hlohovci dodnes nevieme presne identifikovať a priradiť ku konkrétnej tehelni. Tieto takpovediac anonymné tehly sa preto v práci ani neuvádzajú, hoci napríklad pri niektorých je isté, že boli vyrobené v Hlohovci, Trnave alebo v ich bezprostrednom okolí.

Tehliarstvo v Trnave

Produkcii tehliarov v stredovekej Trnave možno rozdeliť do troch časových horizontov.

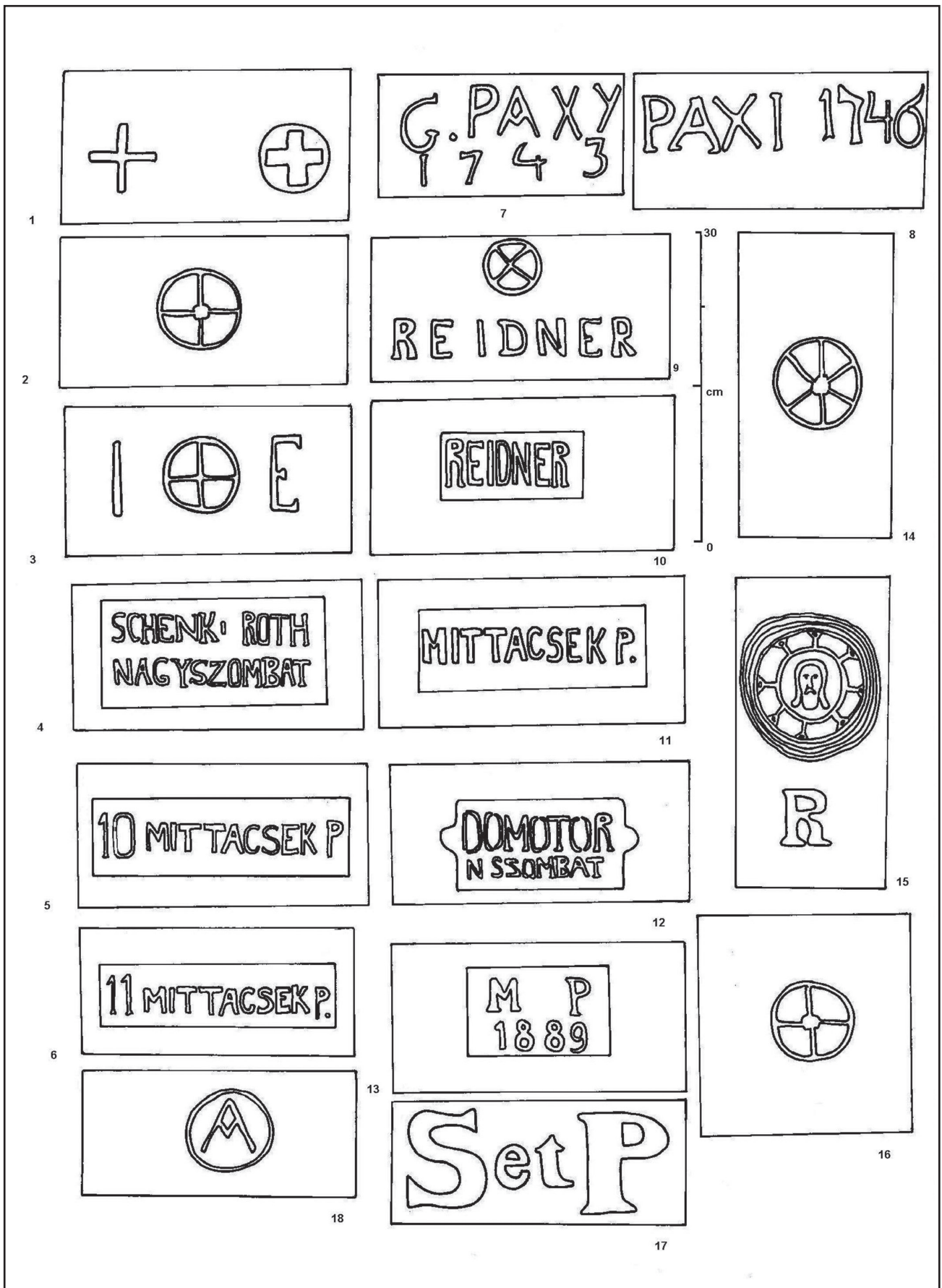
- I. Predmestské tehliarstvo (do udelenia mestských privilégií v roku 1238).
- II. Mestské tehliarstvo do prvej polovice 14. storočia.
- III. Mestské tehliarstvo do prvej tretiny 16. storočia.
- IV. Mestské tehliarstvo v období novoveku.

Dokladmi etapizácie vývoja sú v Trnave nálezy tehál v rôznych nálezových situáciách a poznatky získané zo stojacich architektúr. Pre Trnavu je to najmä jedinečná technika škárovania tehlových murív domov a sakrálnych stavieb (Staník – Žuffová 1995). Škárovanie sa tak popri samotných typoch tehál stalo zároveň do určitej miery datovacím prvkom charakteristickým pre domy prvotnej meštianskej zástavby, spadajúcej podľa nášho rozdelenia do II. obdobia mestského tehliarstva. Tehla ako stavebný prvok aj vizuálne dominovala v architektúre prvotnej meštianskej zástavby Trnavy, pretože škárované domy sa neomietali.

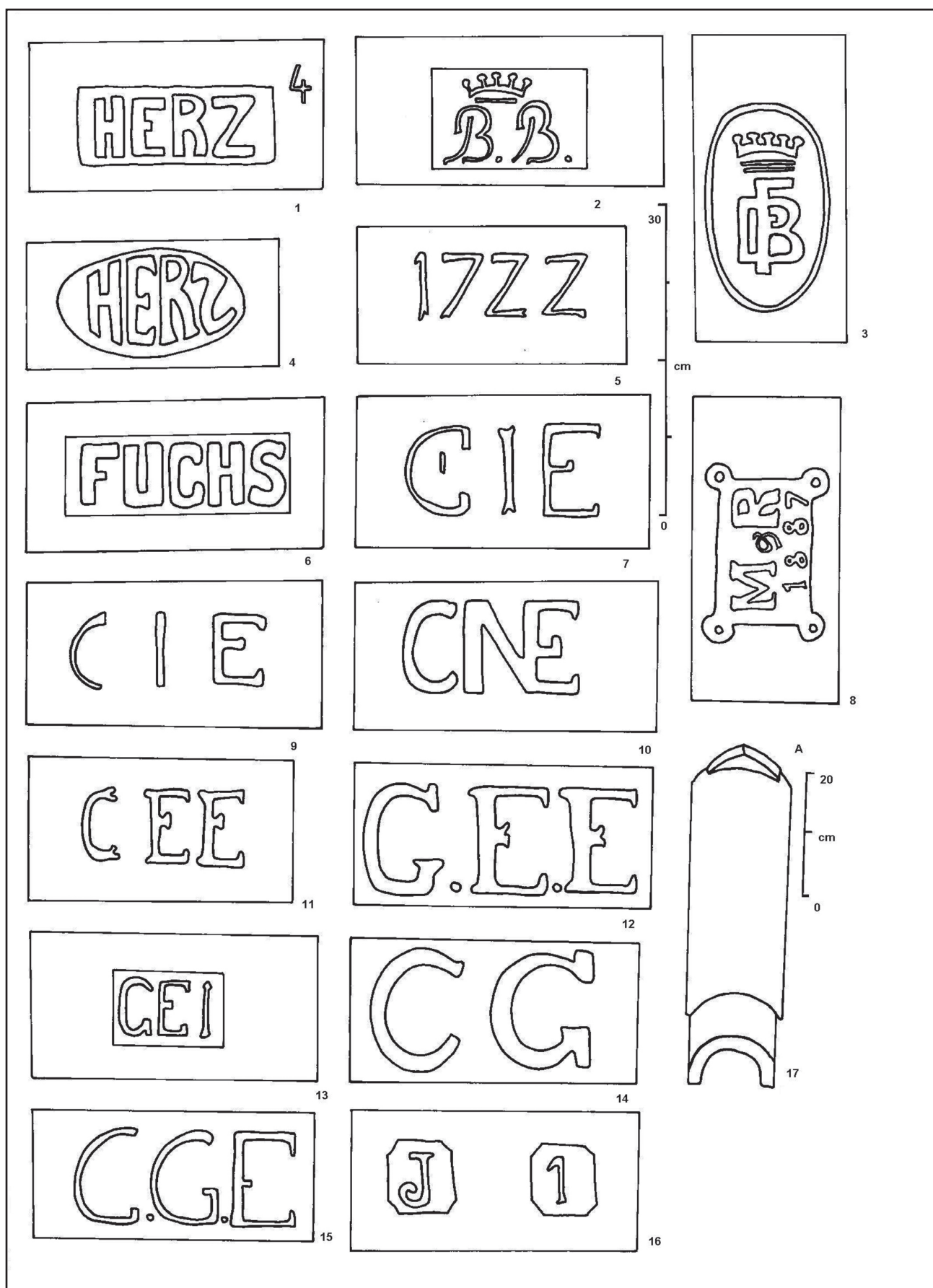
Výroba tehly sa v Trnave kontinuálne udržala až do sedemdesiatych rokov 20. storočia. Pozostatkom dlhodobej ťažby hliny v meste je celý východný areál od historického jadra mesta ležiaci za hradbami v terénnych zníženiach od zimného štadióna, cez sídlisko Družba, Bučiansku cestu až po sídlisko Na hlinách.

I. Predmestské tehliarstvo (12. storočie - do rokov 1238/1242)

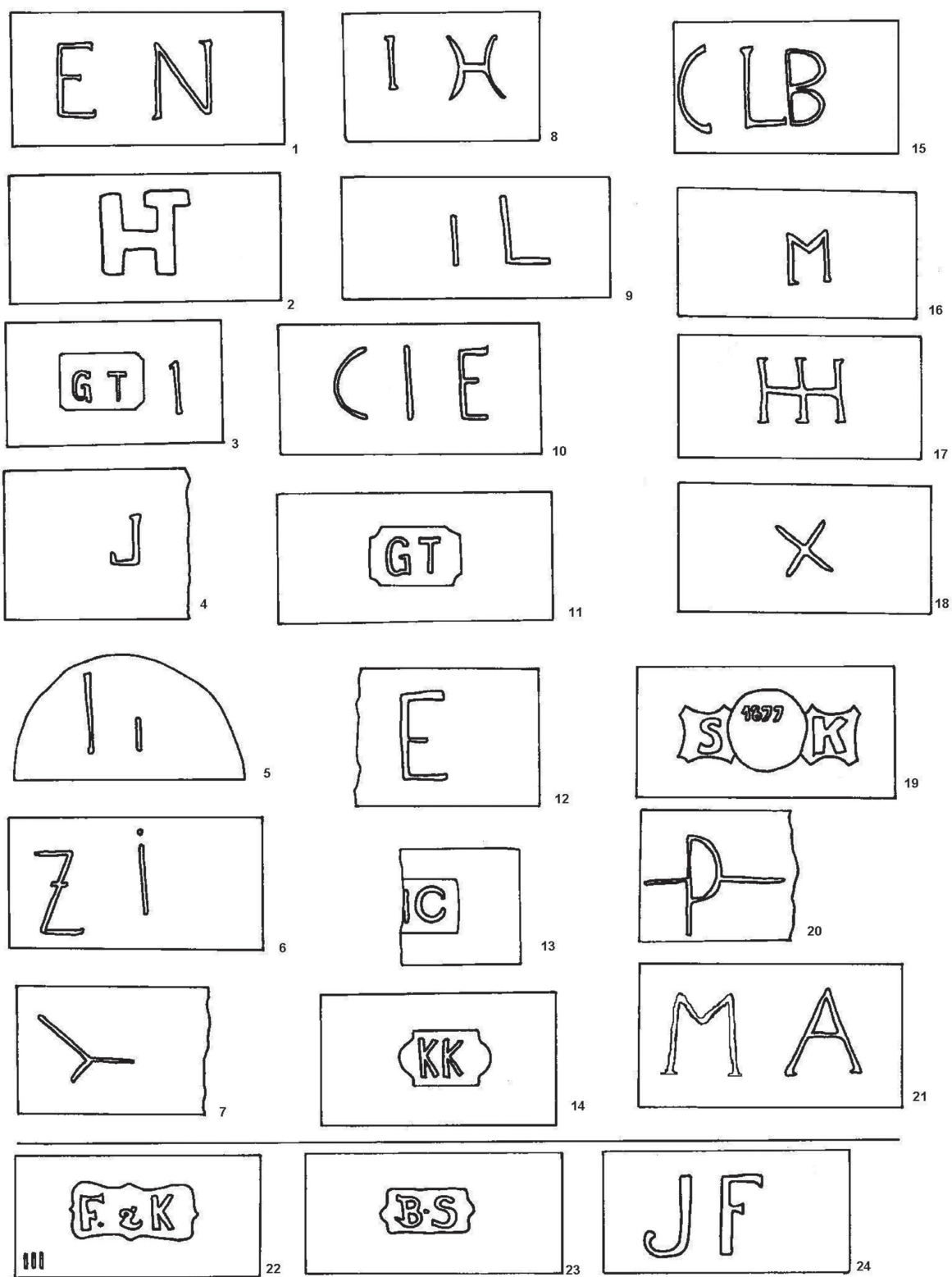
V roku 1998 pracovná skupina Pamiatkového ústavu SR v Trnave vedená Ing. arch. Gabrielou Kvetanovou a Ing. Ivanom Staníkom objavila v priestore pred Františkánskym kostolom sv. Jakuba v Trnave časť ohradového múru areálu kláštora vybudovaného z pálených tehál s prímiesou obilných pliev. Terminologicky sa tieto typy tehál zvyknú v odbornej literatúre častejšie nazývať románskymi (Polla 1986). V Trnave sa však udomácnil termín tehla s prímiesou obilných pliev

Obr. 1 – Typológia novovekých tehál z Trnavy. Kresby: J. Urminský

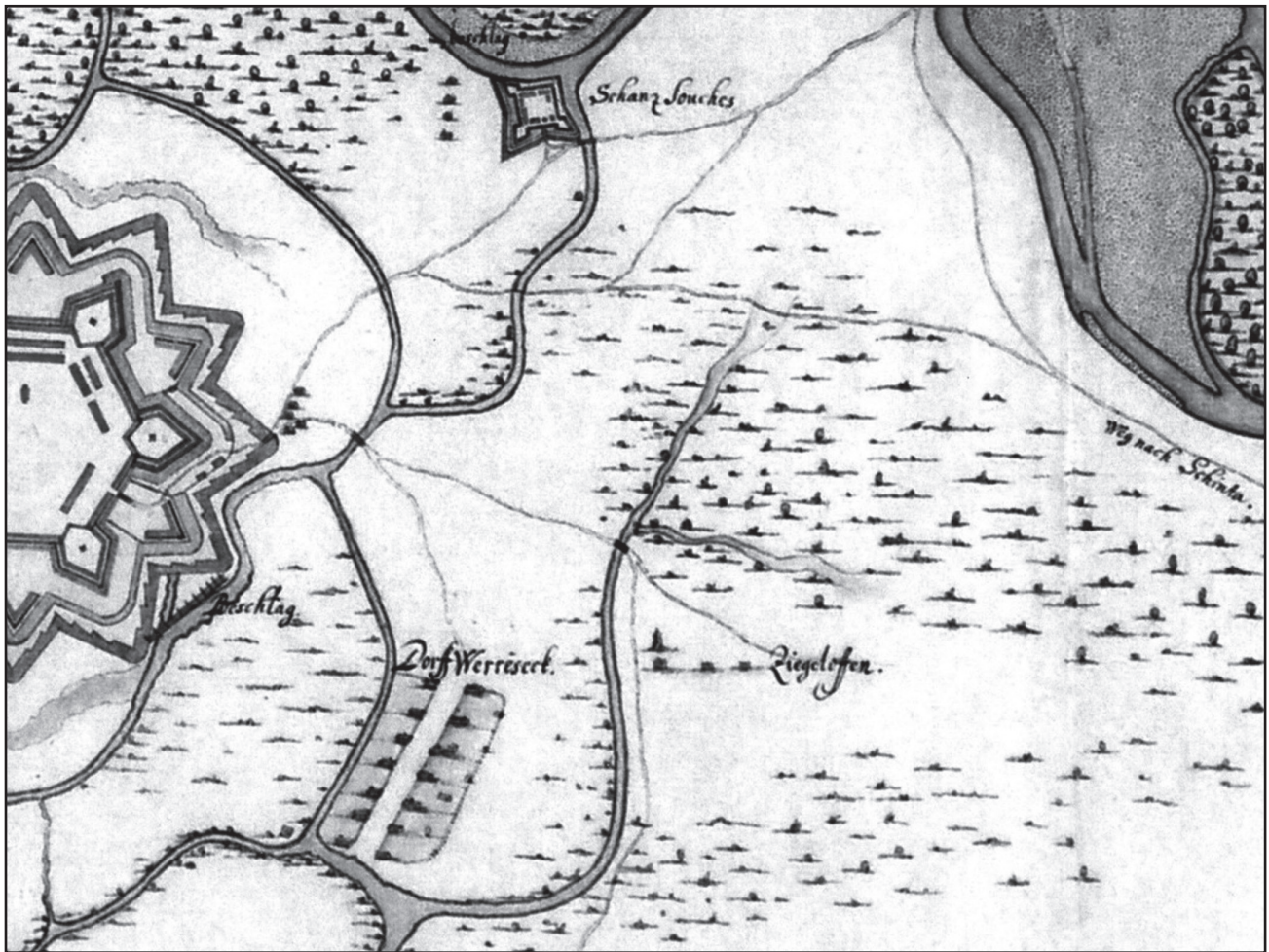
Obr. 2 - Typológia novovekých tehál z Hlohovca a Trnavy. Kresby: J. Urminský

Hlohovec

Obr. 3 – Rôzne typy novovekých tehál získaných z kaštieľa v Bojnjej-Malých Dvoranoch a Hlohovca. Kresby: J. Urminský

Obr. 4 – Polná tehelňa medzi Šulekovom a Hlohovcom na mape z roku 1668

(Eliáš 2004; Hrubala 2004; Staník – Kvetanová 1998). Bol to prvý nález archaického typu tehál v Trnave, ktorých datovanie sa v prípade tohto mesta jednoznačne kladie do predmestského horizontu osídlenia lokality. Pálené plevové tehly boli do ohrady (z klasového muriva – opus spicatum) pri kostole použité sekundárne v 14. storočí, ale pri zisťovacom výskume v roku 2002 boli objavené ďalšie murivá z plevových tehál zrejme z pôvodného kostola a kláštora z 12. a 13. storočia (Urmínský 2002). Autori výskumu vtedy poukázali na rozšírený výskyt týchto tehál v teritóriu juhozápadného Slovenska a na blízkosť lokality – rotundy v Križovanoch nad Dudváhom, kde sa takéto typy tehál vyskytujú. Pálené plevové tehly sa vyznačujú rozmerovou nejednotnosťou a ich povrch je zväčša sprehýbaný. Vo vnútornej štruktúre, teda nielen na povrchu sa nachádzajú stopy po odtlačkoch vypálených pliev. Rozmerovo ide o tehly s dĺžkou v rozpätí 22-32 cm, šírkou 13-16 cm a hrúbkou 4,5-6,5 cm.

Zdá sa, že plevové tehly sa v Trnave začali prevažne využívať na sakrálnej architektúre alebo v podmurovkách domov, pretože z horizontu predmestského osídlenia z 12. a 13. storočia sú archeologicky doložené len zahĺbené obydlia s drevenou zrubovou konštrukciou, prútenou konštrukciou stien omazaných hlinou, alebo so stenami z nabíjanej hliny. Podobnú konštrukciu opletaných a nabíjaných stien mali aj provizória budované v Trnave hostami v 13. a 14. storočí (Staník – Urmínský 2004). Okrem týchto nálezov tehál z Trnavy eviduje Západoslovenské múzeum najnovšie ich výskyt aj v stredovekom sídlisku z 12.–13. storočia v Bielom Kostole a na stredovekom hrádku v Smoleniciach v polohe Kalvária.¹

Bližšie údaje o polohe tehelne pre výrobu plevových – románskych tehál v Trnave nám síce chýbajú, no všeobecne sa predpokladá, že ich výroba prebiehala v mieste neskorších tehelní východne od Kostola sv. Mikuláša alebo v miestach dnešnej Jeruzalemskej a Michalskej ulice, kde boli archeologicky zistené pomerne veľké hliniská vyplnené sekundárne odpadom zo 14. a 15. storočia (Urmínský 2004a).

Je zrejme, že plevové tehly ako sekundárny stavebný materiál preživali až do 14. a 15. storočia, no ich výroba sa zrejme ukončila ešte v horizonte predmestského osídlenia, alebo v období udelenia mestských privilégií Trnave v roku 1238.

II. Mestské tehliarstvo (od rokov 1238/1242 - prvá polovica 14. storočia)

Murovaná architektúra Trnavy po roku 1238 je doložená vo viacerých objektoch prvotnej meštianskej zástavby, ale hlavne vo vežiach mestského opevnenia. Opevnenie Trnavy vzniklo po roku 1238 spočiatku ako zemný val s murovanými vežami a vonkajšou priekopou. Na základe nálezov z ulice Horné Bašty sa domnievame, že veže vznikali skôr

Obr. 5 – Tehelňa v obci Šulekovo na mape z roku 1771

ako val alebo súčasne s ním, pričom polia medzi vežami boli vyplnené nasýpanou hlinou z vykopaných priekop. Časť opevnenia bola ešte stavaná z lomového kameňa pochádzajúceho z Malých Karpát, no prevažná časť už z pálených tehál. Ich charakteristickou črtou je, že masa už neobsahuje obilné plevy, rozmerovo sú tehly jednotnejšie a značne vyklenutý povrch pripomínajúci vysoké české tehly, tzv. gotické buchtly, býva upravený prstami. Tieto tehly sa v Trnave označujú výrazom *baštovice*. Ich výroba už s určitotou prebiehala v mieste križovatky na Bučianskej ceste, kde sa vyrábala tehla nepretržite až do 20. storočia. Počas archeologického výskumu na spojnici ulíc Horné Bašty a Michalskej ulice v roku 2005 bola pod násypom zemného valu objavená vrstva z úlomkov vyklenutých prstových tehál a z tejto vrstvy vyzdvihnutá tehla s odtlačkom časti ľudského chodidla.² Pomerne často sa začínajú na tehách objavovať zvieracie stopy – poväčšine zo psa, mačky a husi. Rozmery trnavských *baštovic* sa pohybujú v rozpätí 25-28 x 13-14,5 x 6-8 cm a z hľadiska slohovej architektúry ich možno zaradiť do obdobia ranej gotiky. Okrem týchto typov tehál sa postupne stretávame už aj klasickými gotickými tehliami, tzv. prstovkami so žliabkovitým povrchom po prstoch no bez vyklenutia hornej časti. Charakteristické na profánnej, ale aj sakrálnej architektúre Trnavy je škárovanie tehlových murív s príjemným vizuálnym efektom, pri ktorom fasáda domov pôsobila dojmom pravidelného členenia červeného tehlového muriva s upravenou maltou v škárach medzi tehliami.

III. Mestské tehliarstvo (prvá polovica 14. storočia - prvá tretina 16. storočia)

Približne v prvej polovici 14. storočia sa v architektúre Trnavy postupne vytráca vysoká gotická tehla a nahrádza ju formenne menšia gotická tehla-prstovka. Práve v období po roku 1321, kedy zomrel uhorský oligarcha Matúš Čák a územie Dolného Považia úplne ovládol kráľ Karol Róbert z Anjou, začína Trnava prežívať svoj najväčší rozkvet, ktorý dosiahla za vlády jeho syna Ľudovíta I. Veľkého a neskôr za Ľudovítovho zaťa Žigmunda Luxemburského. V prvej polovici 14. storočia začali opäť do Trnavy prichádzať nemeckí kolonisti, obchod v meste vzrástol a postavenie mesta sa upevnilo. V architektúre Trnavy sa v druhej polovici 14. storočia začínajú objavovať nové tehliarske produkty – strešné korýtka (obr. 2: 17), tvarovky klinového profilu pre rebrové klenby, vodovodné potrubia a dlaždice. Vyrábali sa v trnavskej mestskej tehelni východne za mestom. Zdá sa, že tieto produkty si mohli dovoliť len solventnejší obyvatelia mesta, pretože ich nachádzame len v archeologických nálezoch v blízkosti hlavných komunikačných trás mesta alebo na stavbách financovaných samotným mestom. Tehla-prstovka z obdobia vrcholnej a neskornej gotiky sa v Trnave vyznačuje rozmermi v rozpätí 25-28 x 12,5-14 x 5-6,5 cm. Postupne sa čoraz častejšie spolu s nástupom renesancie začínajú prstované tehly vytrácať a nahrádzajú ich pomerne útle renesančné tehly podobné dlaždiciam (22-26 x 12,5-14 x 4,5-6 cm). Tento módný trend sa však dlho neudržal a popri menších tehľách sa čoraz viac začali uplatňovať väčšie tehly, ktorých veľkosť sa už približovala typizovaným rozmerom 29 x 14 x 6,5 cm. Išlo ešte o tehly bez značiek. Pravdepodobne až v druhej polovici 16. storočia sa začínajú objavovať na renesančných tehľách prvé značky.

IV. Mestské tehliarstvo v období novoveku (prvá tretina 16. storočia - 20. storočie)

Nová éra tehliarstva sa začala značkovanými tehliami, čo do značnej miery aj zjednodušilo datovanie mnohých historických stavieb v meste.

Za jednu z najstarších značiek trnavskej mestskej tehelne považujeme znak na tehle z konca 16. storočia s vystúpeným znakom kríža na jednej a negatívnym znakom kríža v plastickom kruhu na druhej strane (obr. 1: 1).

Neskôr ho nahrádza vystúpený znak štvoršpicového kola, čo bola štylizovaná forma trnavského mestského znaku (obr. 1: 2). Tento znak sa objavuje tak na tehľách ako aj na dlaždiciach (obr. 1: 16). Koncom 16. a začiatkom 17. storočia

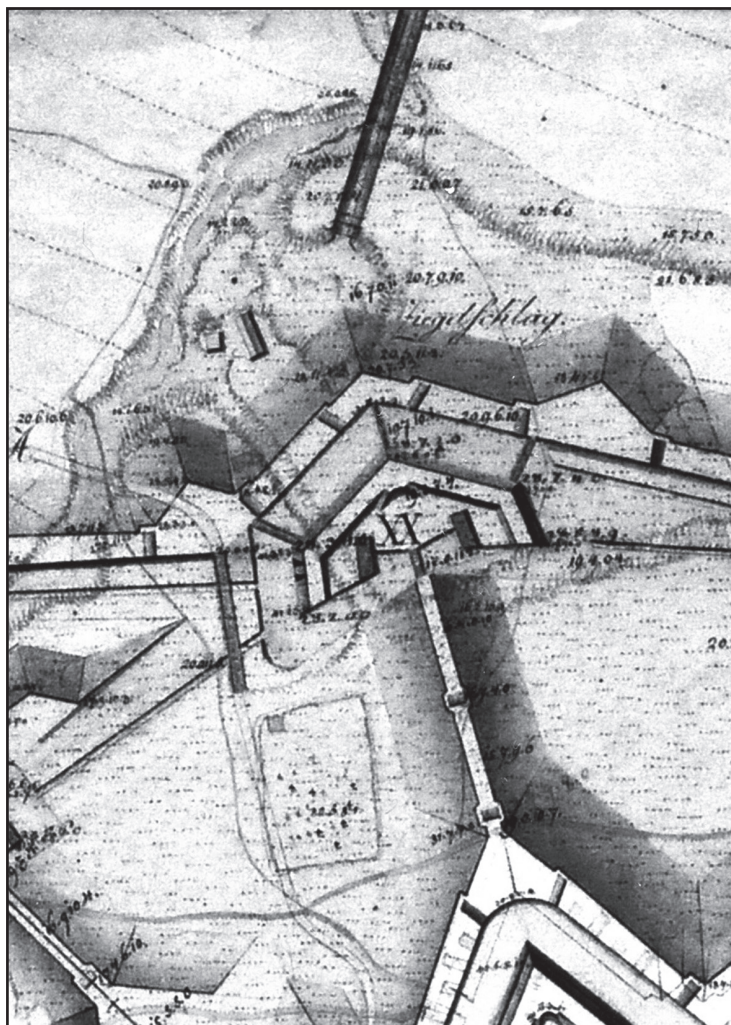
sa stretávame so značkou šesťšpicového kola (obr. 1: 14) a v priebehu 17. storočia so znakom štvoršpicového kola s iniciálami I E (obr. 1: 3). Všetky tieto tehly sa pravdepodobne produkovali v trnavskej tehelni na Hlbokej ceste, v mieste dnešného zimného štadióna. Dobové dokumenty uvádzajú založenie tejto tehelne v roku 1600.³ Popri týchto tehliach sa stretávame aj s tehliarskymi značkami trnavskej tehelne Juraja Paxyho – tehla s vystúpeným nápisom G.PAXY 1743 (obr. 1: 7) a tehla s vystúpeným nápisom PAXI 1746 (obr. 1: 8). V druhej polovici 19. storočia sa začínajú objavovať značky Reidnerovej tehelne v Trnave: štvoršpicové koleso a vystúpený nápis REIDNER (obr. 1: 9), mestský znak Trnavy s hlavou Krista v osemšpicovom kolese a písmenom R (obr. 1: 15) a vhlbený nápis REIDNER.⁴ V 19. storočí v Trnave pracovali už štyri tehelne. Poznáme z nich tehly so značkami M P 1889 (obr. 1: 13), M&R z roku 1887 (obr. 2 : 8). Ide o produkty tehelne Pavla Mitáčka, ktorá pôsobila od druhej polovice 19. storočia až do roku 1905. Z mladších variantov sú tehly s nápisom MITTACSEK P. a číslom výrobné série (obr. 1: 5, 6).⁵ Z druhej polovice 19. a prvej tretiny 20. storočia pochádzajú tehly z Demeterovej tehelne, ktorá produkovala tehlu na Hlbokej ceste. Používala vhlbenú značku DOMOTOR alebo značku DŌMŌTŌR N. SZOMBAT (obr. 1: 12).⁶

Ďalšou trnavskou tehelnou zo začiatku 20. storočia bola tehelná Heinricha Diamanta, ktorá sa špecializovala najmä na výrobu patentovaných na všetkých stranách uzatvorených a dutých tehál „Hexa“. V roku 1906 bola založená parná tehelná Schenk a Roth, ktorá vyrábala ručné, strojové a duté tehly ako aj dlaždice. Používala značku SCHENK ROTH NAGY SZOMBATH (obr. 1: 4). Poslednou tehelnou bola Jurkovičova tehelná používajúca značku písmeno J na ľavej strane a sériovú číslicu (napríklad 1) na pravej strane (obr. 2: 16). Firma vyrábala slovenskú patentovanú tehlu „Aristos“, ručné, strojové, prelisované tehly, škridle ručné, strojové, šupinové a falcové, dlaždice a korýtka. V 30. rokoch 20. storočia zamestnávali trnavské tehelne 200 robotníkov. V roku 1943 patrili k najväčším tehelniam na Slovensku trnavská Jurkovičova tehelná, tehelná Dŏmŏtŏr a spol. a Jozef Bílik – Záhorský. Po skončení druhej svetovej vojny sa do novej štruktúry národných podnikov začlenili tieto trnavské tehelne: Jukovičova tehelná (63 zamestnancov), Dŏmŏtŏr a spol. (80 zamestnancov), tehelná Dr. J. Kovács (52 zamestnancov) a tehelná Jozef Bílik-Záhorský (43 zamestnancov; Herman 2004, 14, 15). Výrobky z týchto tehelní pre svoju kvalitu boli mimoriadne žiadané, najmä najjemnejšie obkladové tehly, tzv. lícovky, sa dodávali do Vysokých Tatier ako obkladový materiál hotelov a chát.

Výroba pálených tehál zotrvala v Trnave aj po druhej svetovej vojne a zanikla až v 70. rokoch 20. storočia. Pripomienkou po viac ako osem storočí trvajúcej tehliarskej výrobe v Trnave je rozsiahla nízina za východným mestským opevnením tiahnuca sa až ku Clementisovej ulici.

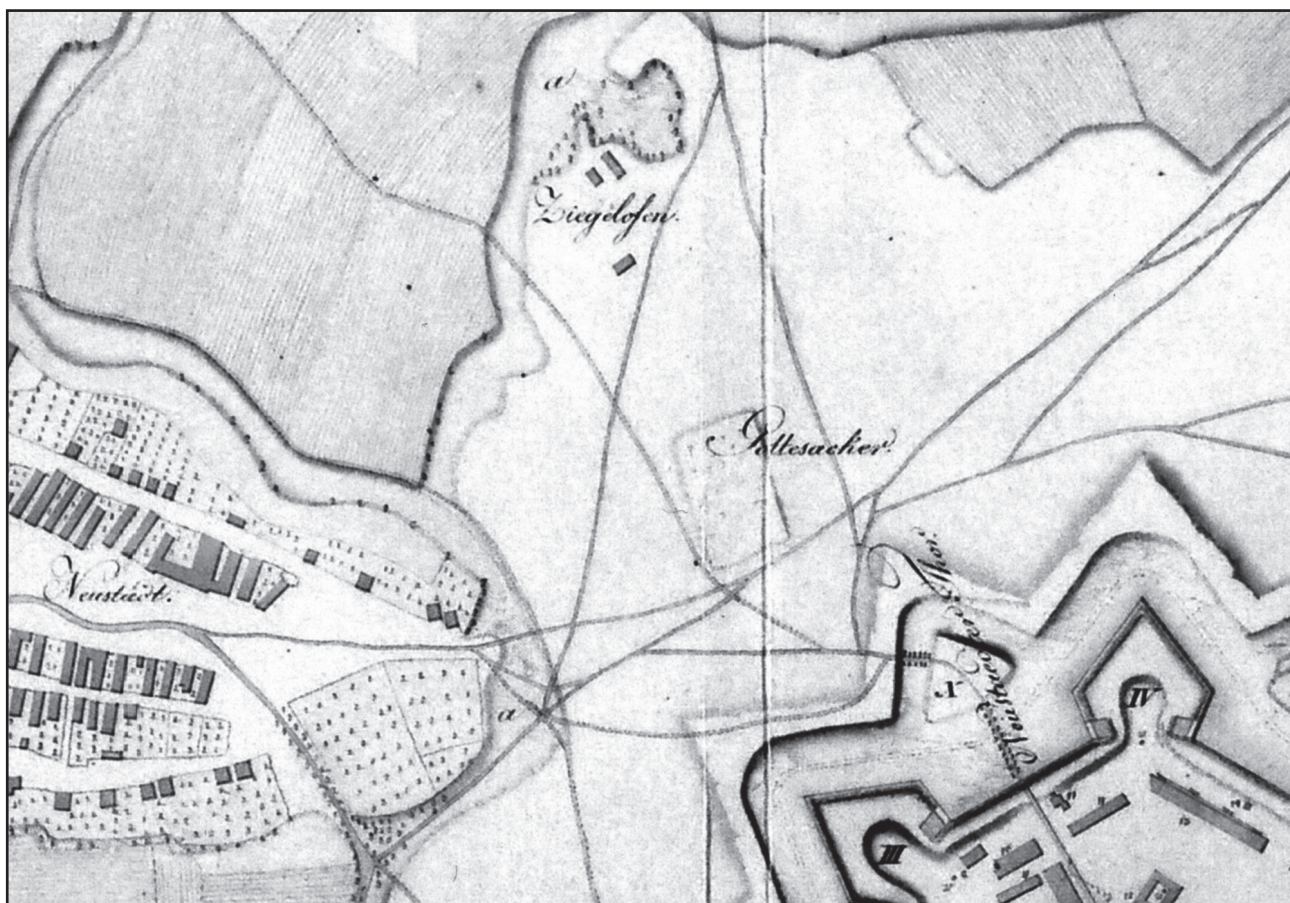
Tehliarstvo v Hlohovci

Ako sme už naznačili v úvode, prvé stredoveké tehly v Hlohovci nachádzame v horizonte 12. a 13. storočia. Počas kladenia teplofikačnej siete v meste v roku 1997 bol v blízkosti Kostola sv. Ducha odokrytý zahĺbený objekt s keramikou z 12. a 13. storočia a v ňom plevová pálená tehla s výrazným žliabkom uprostred (rozmery: šírka 18 cm, hrúbka 4,8 cm, dĺžka nezistená, pretože išlo o fragment).⁷ Aj napriek tomuto nálezu nemožno sledovať kontinuálny vývoj výroby tehly pod hlohovským hradom pre nedostatok archeologických nálezov. Je nepochybné, že až do polovice 14. storočia je využitie tehly v architektúre Hlohovca viac ako sporadické a až s príchodom kolonistov a so založením Nového Hlohovca sa začalo s rozšírenou výrobou tehál v poľných tehelnách za Váhom, kde sa nachádzali kvalitnejšie ložiská tehliarskej hliny. Dominantnou zložkou stavieb zostával aj naďalej kameň, nabíjaná hlina alebo surová tehla. V horizonte z 15. storočia sa objavujú v Hlohovci prvé strešné korýtka a dlaždice. V 16. storočí sa v období renesancie objavujú sporadicky rozmerovo

Obr. 6 – Tehelná pri pevnosti v Leopoldove na mape z roku 1771

Obr. 7 – Tehelňa pri pevnosti v Leopoldove na mape z 19. storočia

menšie renesančné tehly. Pozoruhodnou je renesančná tehla objavená pri výskume gotického Kostola sv. Ducha v roku 1978 s vyškrabanou skratkou a číslicou AKRCH 1064.

Masový rozvoj značkovaných tehál v Hlohovci nastáva v 17. storočí. Prvýkrát polohu poľnej tehelne v okolí Hlohovca nachádzame na mape okolia leopoldovskej pevnosti z roku 1668 (obr. 4).⁸ Tu je tehelňa zakreslená v juhovýchodnej časti dnešného Šulekova, pod názvom Ziegelofen.⁹ Na neskorších mapových plánoch je označená ako Erdődyovská tehelňa alebo ako Ziegelschlag (obr. 5).¹⁰ V roku 1900 zamestnávala 23 robotníkov (Herman 2004, 13). Neskôr po vzniku leopoldovskej pevnosti bola zriadená aj tehelňa za súčasným leopoldovským cintorínom v smere na obec Madunice (obr. 6, 7).¹¹ V 18. storočí sa objavujú na tehľách väčšinou iniciály Erdődyovcov ako majiteľov tehelní, alebo ich nájomcov. Medzi zberateľmi tehál sa z hlohovských tehelní objavujú najčastejšie značky CGE (Comes Georgius Erdődy; prvá polovica 18. storočia; obr. 2: 15), ďalej razený rok 1722 (doložený v kameňolome na Soroši – z tehelne grófa Juraja Erdődyho; obr. 2: 5), CNE (Comes Nepomucus Erdődy; druhá polovica 18. storočia; obr. 2: 10), CIE (Comes Iosephus Erdődy; koniec 18. storočia - po rok 1825; obr. 2: 7,9), CEE, GEE (Grófnó Erzsébet Erdődy – resp. Elizabeth Erdődy, Alžbeta Erdődy, manželka Jozefa Erdődyho, 1825 - 1848) alebo GEI a CEI (ide o varianty latinských a maďarských skratiek mena grófa Imricha Erdődyho; koniec 19. a začiatok 20. storočia; obr. 2: 11-13). Všetky tieto tehly sa vyrábali v poľných tehelnách, kde sa vypaľovali milierovým spôsobom (Herman 1980). Prvá kruhová pec vznikla v Hlohovci až v roku 1918. Pozoruhodnú skupinu tehál tvoria tehly vyrábané účelovo pre jedného objednávateľa, prípadne z príležitosti výstavby konkrétnej budovy. Do tejto skupiny patria napríklad tehly s rokom 1722, ktorými bol postavený hlohovský pivovar alebo tehly so značkou CG vyrábané pre hlohovský kláštor v 18. a 19. storočí (Conventus Galgociensis; obr. 2: 14).¹² Okrem Hlohovca sa pálená tehla vyrábala aj v obciach okolo Hlohovca. Doložené sú napríklad tehly z tehelne Barnabáša Frideckého v neďalekých Koptotvciach z konca 19. storočia (značka prepletených iniciál BF v ovále s korunkou; obr. 2: 3), z tehelne rodiny Benkeő-Blum (19. storočie; obr. 2: 2) v Hornom Trhovišti (písmená BB pod korunou) alebo z tehelne Pavla Vranoviča v Horných Otrokovciach (značka PV) z prelomu 18. a 19. storočia. Okrem tehelne za Váhom pri Šulekove sa hliniská s výrobou tehly nachádzali v 19. storočí aj v časti Teplá Izba smerom na Nitru. Z okolitých obcí je známa tiež výroba pálených tehál v Trakoviciach, Koptotvciach, Merašiaciach a Dvorníkoch. Pozoruhodnú skupinu značkových tehál z jednej stavby poskytol renesančný kaštieľ v Bojnej časti Malé Dvorany. Bojná bola súčasťou hlohovského panstva a preto neprekvapuje prelínanie sa typov tehál z Hlohovca a okolia Topoľčian. Nachádzame tu značky IH (Ioanes Helenbach – Obsolovce; koniec 18. storočia; obr. 3: 8), CLB (Comes Ludvig Berényi – Obsolovce; obr. 3: 15), M (Mérey – Malé Dvorany; obr. 3: 16), MA (Mérey Adam – Malé Dvorany; druhá polovica 18. storočia; obr. 3: 21), HH (Helenbach, Hidvégyi – Obsolovce; druhá polovica 17. a 18. storočie; obr. 3: 17),

Obr. 8 – Objekty tehelne (za Váhom) v Šulekove na Lippertovom obraze Hlohovca z roku 1799

POZNÁMKY

- ¹ Plevové tehly z výskumu v Bielom Kostole pochádzajú zo zahĺbeného objektu č. 5/2005, rozmery tehly 28 x 13 x 5 cm; Urminský 2005a; plevová tehla z povrchového zberu na lokalite Smolenice-Kalvária v roku 2003, bez inv. č., uloženie Západoslovenské múzeum v Trnave.
- ² Rozmery tehly 27,5 x 13 x 7 cm; Urminský 2005b (výskumná správa je pred dokončením z dôvodu prerušenia stavby v roku 2005); uloženie nález: Západoslovenské múzeum v Trnave.
- ³ Reklamná kniha mesta Trnava, bez datovania (20.-30. roky 20. storočia).
- ⁴ Okrem písmena R sa objavuje aj variant značkových tehál s hlavou Krista a písmenom W.
- ⁵ V historických zbierkach Západoslovenského múzea v Trnave sa nachádza portrétny obraz tohto známeho Trnavčana.
- ⁶ Názov firmy bol Dömmötör a spol. tehelňa Trnava, Hlboká cesta 21. Vyrábali strojové a ručné tehly, plné a duté tehly a tehly s patentom „Nikola“.
- ⁷ Nález zo dňa 22.9.1997 v objekte č. 1/97 v hĺbke 280 cm. Uloženie: Vlastivedné múzeum v Hlohovci (zbierka staršej histórie).
- ⁸ Originál mapy z 30. 11. 1668 uložený v Rakúskom štátnom archíve - Vojenskom archíve, sign. č. C V №6.
- ⁹ Tehelňa sa nachádzala v mieste od dnešnej križovatky zo Šulekova do Leopoldova smerom k pamätníku Šuleka a Holubyho, kde pracovala až do začiatku 20. storočia. V 17. storočí produkovala aj tehly so značkou SetP (obr. 1:17), použité pri stavbe leopoldovskej pevnosti (zo zbierky pána Jaroslava Krajčoviča – Šulekovo).
- ¹⁰ Originál mapy z roku 1771 uložený v Rakúskom štátnom archíve - Vojenskom archíve, sign. č. C V №2.
- ¹¹ Originály máp z roku 1771 a 19. storočia uložené v Rakúskom štátnom archíve – vojenskom archíve, sign. č. C V №2 a C V №1.
- ¹² Tehly vyrábané účelovo pre jeden kláštor sa našli aj počas archeologického výskumu kláštora Svätej Kataríny pri Dechticiach. Tehly z 18. storočia niesli značku CSC - Conventus Sanctae Catarinae. Značky CG a CSC sa pritom bežne objavujú aj ako vlastnícke značky na majolikových riadoch získaných archeologickým výskumom v Dechticiach a Hlohovci.
- ¹³ Urminský 2004b; Za identifikovanie viacerých značiek na tehlách z Malých Dvorian ďakujem p. Vladimírovi Lemešovi z Topolčian.

ZI (Zeleméry Ioanes – Nitrianska Blatnica; obr. 3: 6), CIE (Comes Iosephus Erdődy; tehelňa v Bojnjej; koniec 18. a začiatok 19. storočia; obr. 3: 10), GT (Gizela Tehelňa, Topolčany; obr. 3: 3, 11), KK (Tehelňa Topolčany; obr. 3: 14), S 1877 K (Tretia Linzbothova topolčianska tehelňa; obr. 3: 19) a viaceré predbežne neidentifikovateľné značky (obr. 3: 5, 7, 9, 18, 20).¹³

V roku 1918 pod Gáborskou horou severne za Hlohovcom začína stavať novú tehelňu Július Herz. V roku 1921 už produkujú tehlu ako firma *Bratia Herz Tehelňa a výroba hlineného a cementového tovaru vo Fraštáku*.¹⁴ Firma používala dva druhy značiek. Jednoduchú značku HERZ a tiež značku HERZ stvárnenú do oválu (obr. 2: 1, 4). Firma produkovala tehly do roku 1931. Vtedy ju odkúpil Koloman Fuchs, ktorý tu pod vlastnou značkou FUCHS vyrábala tehly až do druhej svetovej vojny (obr. 2: 6). V roku 1947 tehelňu odkúpil Július Loh s manželkou. Július Loh pokračoval v tehliarskej výrobe aj v zmenených podmienkach socialistického zariadenia, aj keď od roku 1960 pod hlavičkou Ponitrianskych tehelní, národného podniku v Zlatých Moravciach. Po roku 1990 bola tehelňa v reštitúcii vrátená pôvodnému majiteľovi a pokračovala vo výrobe. Nedostatok kvalitnej tehliarskej hliny na lokalite, ílovitej mastnej hliny s minimom piesku a bez vápencových pieskových zŕn, priniesol postupný zánik výroby tehál v Hlohovci.

¹⁴ Údaje o tehelni sa nachádzajú v pozemkovej knihe Hlohovec – pozemnoknižná vložka č. 3531. Uloženie: Katastrálny úrad v Trnave – Správa Katastra Hlohovec.

LITERATÚRA A PRAMENE

- ELIÁŠ 2004 – M. Eliáš: Signované tehly. In: O. Bodorová (Zost.): Remeselná výroba s akcentom na hrnčiarsku, džbankársku, kachliarsku a kameninovú produkciu. Zborník z rovnomenného seminára konaného v dňoch 15.-16. októbra 2003 v Gemersko-malohontskom múzeu v Rimavskej Sobote. Etnograf a múzeum VII. ročník. Rimavská Sobota, s. 204-210.
- HERMAN 1980 – J. Herman: Príspevok k histórii tehliarskej výroby na Slovensku. Zbor. SNM 74, Hist. 20, s. 161-176.
- HERMAN 2004 – J. Herman: Tehelne na Slovensku. In: P. Pospechová – P. Wittgrüber (Zost.). Pálená krásna. Tehly a tehliarske značky. Pezinok, s. 13-16.
- HRUBALA 2004 – M. Hrubala: Tehliarstvo v Pezinku do konca 19. storočia. In: O. Bodorová (Zost.): Remeselná výroba s akcentom na hrnčiarsku, džbankársku, kachliarsku a kameninovú produkciu. Zborník z rovnomenného seminára konaného v dňoch 15.-16. októbra 2003 v Gemersko-malohontskom múzeu v Rimavskej Sobote. Etnograf a múzeum VII. ročník. Rimavská Sobota, s. 211-217.
- POLLA 1986 – B. Polla: Košice-Krásna. K stredovekým dejinám Krásnej nad Hornádom. Košice.
- STANÍK – KVETÁNOVÁ 1998 – I. Staník – G. Kvetanová: Nález staršej zaniknutej stavby na mieste františkánskeho kláštora v Trnave. Pam. Trnavy 2, Trnava, s. 21-28.
- STANÍK – URMINSKÝ 2004 – I. Staník – J. Urminský: Nálezy drevozemných objektov na Hviezdoslavovej ulici 12 v Trnave. Pam. Trnavy 7, Trnava, s. 9-28.
- STANÍK – ŽUFFOVÁ 1995 – I. Staník – J. Žuffová: Počiatky urbanizmu mesta Trnava. Arch. Hist. 20, Brno, s. 285–298.
- URMINSKÝ 2002 – J. Urminský: Trnava-Divadelná ulica, rekonštrukcia ulice. Výskumná správa. Trnava. (Západoslovenské múzeum Trnava)
- URMINSKÝ 2004a – J. Urminský: Trnava-Michalská ulica, rekonštrukcia ulice. Výskumná správa 03/2004. (Západoslovenské múzeum v Trnave)
- URMINSKÝ 2004b – J. Urminský: Bojná-Malé Dvorany, kaštieľ. Výskumná správa 14/2004. (Západoslovenské múzeum v Trnave)
- URMINSKÝ 2005a – J. Urminský: Biely Kostol-Za Ihriskom, výstavba obytnej zóny - inžinierske siete. Výskumná správa 07/2005. (Vlastivedné múzeum v Hlohovci)
- URMINSKÝ 2005b – J. Urminský: Trnava-Horné Bašty, Michalská ulica, výstavba polyfunkčného objektu. Výskumná správa. (Západoslovenské múzeum v Trnave)

DIE MITTELALTERLICHE UND NEUZEITLICHE ZIEGELHERSTELLUNG IN TRNAVA UND HLOHOVEC

JOZEF URMINSKÝ

Die Herstellung von Ziegeln und Baukeramik in der Umgebung von Trnava und Hlohovec entwickelte sich auf natürliche Weise aus Möglichkeiten gegeben durch das geographische Umfeld der Trnavaer Lössebene und die große Entfernung zu Lagerstätten von einem anderen Baumaterial – Bruchstein. In der Entwicklung von Trnava und Hlohovec spiegelt sich die Bindung zu Bodenschätzen ab, die in der Umgebung der beiden Orte zur Verfügung standen. In Trnava sind die ersten Bauten aus gebrannten Ziegeln schon in dem präurbanen Horizont vom 12. bis Anfang des 13. Jahrhunderts belegt, in Hlohovec beginnen sie vereinzelt schon in Objekten aus dem 13. Jahrhundert zu erscheinen, doch ihr erhöhtes Vorkommen in Bauten ist erst im 14. und vor allem im 15. Jahrhundert nachweisbar. Neben Backsteinen verwendete man als Baumaterial auch Bruchstein.

Die Ziegelherstellung in Trnava

Die Produktion der Ziegler im mittelalterlichen Trnava kann man in drei Zeithorizonte aufteilen:

I. Präurbane Ziegelherstellung (bis zum Erteilen der Stadtprivilegien im Jahre 1238)

II. Städtische Ziegelherstellung bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts

III. Städtische Ziegelherstellung bis zum 1. Drittel des 16. Jahrhunderts

IV. Städtische Ziegelherstellung in der Neuzeit.

Belege dieser Etappenentwicklung repräsentieren in Trnava die Funde von Ziegeln in verschiedenen Fundumständen und die Feststellungen geliefert durch die Untersuchung von stehender Architektur. In Trnava ist es vor allem die einzigartige Technik des „Verfugens“ von Ziegelmauerwerk auf Häusern und Sakralbauten. Das Fugenwerk wurde neben den Ziegeltypen in gewissem Maße auch zu einem Datierungselement charakteristisch für die Häuser der ältesten bürgerlichen Bebauung, datiert anhand unserer Gliederung in die II. Periode der städtischen Ziegelherstellung. Der Ziegel als Bauelement dominierte in der Architektur der ältesten bürgerlichen Bebauung von Trnava auch in visuellem Sinn, denn die Häuser mit Fugenmauerwerk waren nicht verputzt. Die Ziegelherstellung in Trnava hat kontinuierlich bis zu den 1970ern überdauert.

I. Präurbane Ziegelherstellung

(12. Jh. – 1238/1242)

Typisch für diese älteste Periode sind Backsteine mit Beimengung von Getreidespreu. Terminologisch werden diese Ziegeltypen in der Fachliteratur häufiger als romanisch bezeichnet. In Trnava wurde jedoch der Termin „Ziegel mit Beimengung von Getreidespreu“ heimisch. Die gebrannten Spreuziegel zeichnen sich durch die Uneinigkeit der Ausmaße aus und deren Oberfläche ist meistens uneben. In der inneren Struktur, d. h. nicht nur auf der Oberfläche, befinden sich Abdrücke von gebrannter Spreu. Hinsichtlich der Ausmaße handelt es sich um die Ziegel mit einer Länge von 22-32 cm, Breite 13-16 cm und Stärke 4,5-6,5 cm.

Nähere Angaben über die Lage des Betriebs zur Herstellung von romanischen Spreuziegeln in Trnava fehlen uns zwar, doch allgemein nimmt man an, ihre Herstellung verlief an der Stelle der späteren Ziegeleien östlich der Kirche Hl. Nikolaus oder in den heutigen Jeruzalemská- und Michalská-Straßen, wo man während der archäologischen Forschungen relativ große Tongruben entdeckte, mit sekundärer Füllung aus dem 14. und 15. Jahrhundert.

II. Städtische Ziegelherstellung

(1238/1242 – 1. Hälfte 14. Jh.)

Gemauerte Architektur in Trnava nach dem Jahre 1238 ist in mehreren Objekten der ältesten bürgerlichen Bebauung belegt, aber vor allem in Türmen der Stadtbefestigung. Charakteristisches Merkmal der Backsteine dieser Periode ist, dass sie keine Spreumagerung mehr enthalten. Die deutlich konvexe Oberfläche, erinnernd an die großformatigen böhmischen Backsteine, sog. gotische Buchteln („buchtý“), ist gewöhnlich mit Fingern zugerichtet. Diese Ziegel werden in Trnava mit dem Ausdruck „baštovice“ bezeichnet. Die Ausmaße dieser Ziegel schwanken zwischen 25-28 x 13-14,5 x 6-8 cm und hinsichtlich des architektonischen Stils kann man sie in die frühgotische Periode datieren. Außer diesen Ziegeltypen begegnen wir allmählich schon auch den klassischen gotischen Backsteinen, sog. Handstrichziegeln mit Oberfläche gerillt durch Fingerspuren, aber ohne die konvexe Oberseite.

III. Städtische Ziegelherstellung

(1. Hälfte 14. Jh. – 1. Drittel 16. Jh.)

Ungefähr in der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts werden die gotischen Hochziegel in der Architektur von Trnava

durch die förmlich kleineren gotischen Handstrichziegel ersetzt. In der Architektur von Trnava beginnen in der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts neue Ziegelprodukte zu erscheinen – Mönch- und Nonnenziegel, Formziegel für Rippen- gewölbe mit keilartigem Profil, Wasserleitungsrohre und Bodenfliesen. Sie wurden in der Trnavaer Stadtziegelei östlich der Stadt hergestellt. Diese Produkte konnten sich nur die wohlhabenderen Bürger leisten, denn wir finden sie nur in archäologischem Fundmaterial in der Nähe von den wichtigsten Kommunikationslinien der Stadt oder an Bauten, die von der Stadt finanziell unterstützt wurden. Der hoch- und spätgotische Handstrichziegel in Trnava besitzt die Ausmaße von 25-28 x 12,5-14 x 5-6,5 cm. Mit dem Anbruch der Renaissance werden die Handstrichziegel immer mehr durch die relativ subtilen fliesenartigen Renaissanceziegel ersetzt (22-26 x 12,5-14 x 4,5-6 cm), die noch nicht signiert waren.

IV. Städtische Ziegelherstellung in der Neuzeit

(1. Drittel 16 Jh. – 20. Jh.)

Die neue Ära der Ziegelherstellung begann mit signierten Ziegeln, was in beträchtlichem Maße auch die Datierung von vielen historischen Gebäuden in der Stadt vereinfacht hat. Als eins der ältesten Ziegelzeichen der Trnavaer Stadtziegelei betrachten wir das Zeichen auf einem Backstein aus dem Ende des 16. Jahrhunderts mit hervortretendem Kreuz auf einer und negativem Kreuz in einem plastischen Kreis auf der anderen Seite.

Ende des 16. und Anfangs des 17. Jahrhunderts begegnen wir dem Zeichen eines Sechsspeichenrades und im Laufe des 17. Jahrhunderts dem Zeichen eines Vierspeichenrades mit Initialen I E. Alle diese Ziegel wurden vermutlich in der Ziegelei auf Hlboká cesta hergestellt. Die zeitgenössischen Dokumente erwähnen die Gründung dieser Ziegelei im Jahre 1600.

Neben diesen Ziegeln begegnen wir auch den Ziegelzeichen der Trnavaer Ziegelei von Juraj Paxy – der Ziegel mit hervortretender Inschrift G. PAXY 1743 und ein anderer mit der Inschrift PAXI 1746. Im 19. Jahrhundert waren in Trnava bereits vier Ziegeleien tätig. Wir kennen ihre Zeichen M P 1889 und M&R aus dem Jahre 1887 – die Ziegelei von Pavel Mittáček. Aus der 2. Hälfte des 19. und dem 1. Drittel des 20. Jahrhunderts stammen die Ziegel von der Ziegelei Demeter auf Hlboká cesta. Sie benutzte das eingeprägte Zeichen DOMOTOR oder DOMOTOR N SZOMBAT.

Eine weitere Ziegelei in Trnava aus dem Anfang des 20. Jahrhunderts war die von Heinrich Diamant. Im Jahre 1906 gründete man die Dampfziegelei Schenk und Roth, die hand- und maschinengemachte Ziegel, Hohlziegel sowie Bodenfliesen hergestellt hat. Sie benutzte das Zeichen SCHENK ROTH NAGY SZOMBATH. Und zuletzt gab es hier auch die Ziegelei Jurkovič.

Die Produktion von Backsteinen hat in Trnava auch nach dem Zweiten Weltkrieg weitergelebt und erst in den 1970ern aufgehört.

Die Ziegelherstellung in Hlohovec

Die ersten mittelalterlichen Ziegel in Hlohovec finden wir im Horizont des 12. und 13. Jahrhunderts. Die dominanten Baukomponenten blieben weiterhin Stein, Stampflehm oder Rohziegel. Im Horizont des 15. Jahrhunderts kommen in Hlohovec die ersten Mönch- und Nonnenziegel und Bodenfliesen vor. Im 16. Jahrhundert, zur Zeit der Renaissance, erscheinen sporadisch die kleineren Renaissanceziegel.

Die Massenentwicklung von signierten Ziegeln in Hlohovec bricht im 17. Jahrhundert an. Die Lage der Feldbrandziegelei in der Nähe von Hlohovec finden wir das erste Mal auf einer Karte der Umgebung der Festung in Leopoldov aus dem Jahre 1668. Unter den Ziegelsammlern erscheinen auf den Produkten aus Hlohovec am häufigsten die Zeichen CGE (Comes Georgius Erdődy), CNE (Comes Nepomucus Erdődy), CIE (Comes Iosephus Erdődy), CEE, oder GEI und CEI (Varianten von Abkürzungen des Namens vom Grafen Imre Erdődy). Alle diese Ziegel hat man in Feldbrandziegeleien hergestellt, wo das Brennverfahren wie in einem Meiler abgelaufen ist. Der erste Ringofen entstand in Hlohovec erst im Jahre 1918. Die Firma benutzte zwei Typen von Zeichen – die einfache Buchstabenfolge HERZ und dieselbe Marke in Ovaldarstellung. Die Ziegelproduktion verlief hier bis 1931. In diesem Jahr wurde die Firma von Koloman Fuchs abgekauft, der hier unter seiner eigenen Marke FUCHS die Ziegel bis zum Zweiten Weltkrieg hergestellt hat.

Eine nennenswerte Gruppe von Ziegeln umfasst die Exemplare aus dem Jahre 1722, aus denen die Brauerei in Hlohovec gebaut war, oder die Ziegel mit Zeichen CG, hergestellt für das Kloster in Hlohovec – Conventus Galgociensis.

Eine bemerkenswerte Gruppe von signierten Ziegeln aus einem Gebäude wurde durch das renaissancezeitliche Herrenhaus in Bojná, Ortsteil Malé Dvorany geliefert. Bojná gehörte zum Landgut Hlohovec und deswegen ist die Vermischung der Ziegeltypen aus Hlohovec und aus der Umgebung von Topoľčany nicht überraschend. Wir finden hier die Zeichen IH Ioanes Helenbach – Obsolovce, CLB Comes Ludvig Berényi – Obsolovce, M Mérey – Malé Dvorany, MA Mérey Adam – Malé Dvorany, HH Helenbach, Hidvégyi – Obsolovce, ZI Zeleméry Ioanes – Nitrianska Blatnica, CIE Comes Iosephus Erdődy – Ziegelei Bojná, GT Ziegelei Gizela – Topoľčany, KK Ziegelei Topoľčany, S 1877 K die dritte Ziegelei Linzboth in Topoľčany.